

# ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎԻ ՎԵՐՋԱՒՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ  
d.hovhannisyan@president.am

Հին հայերենի հոլովական վերջաւորութիւնների ծագման հարցին անդրադարձել են պատմահամեմատական հայերէնագիտութեան գրեթէ բոլոր նշանաւոր ներկայացուցիչները: Առանձին հարցեր քննութեան նիւթ են դարձել համեմատաբանական ամփոփիչ բնոյթի աշխատութիւններում, ինչպիսիք են, օրինակ, Կ. Բրուգմանի *Grundriß der Vergleichenden Grammatik der Indogermanischen Sprachen* (1916) (Հնդգերմանական լեզուների համեմատական քերականութեան հիմունքները) եւ Անտուան Մէլի *Introduction à l'Etude Comparative des Langues Indoeuropéennes* (1934)<sup>1</sup> (Հնդեւրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրութեան ներածութիւն): Հիմնահարցին առնչուող բոլոր տեսակետներն ի մի են բերուել Գեորգ Ջահուկեանի *Հին Հայերէնի Հոլովման Միաստէմը Եւ Նրա Ծագումը* (1959) եւ *Sravnitel'naya Grammatika Armianskogo Yazika* (1982) (Հայոց լեզուի համեմատական քերականութիւն) արժէքաւոր աշխատութիւններում: Սակայն դրանով հանդերձ հին հայերէնի հոլովական ձեւերի առաջացման խնդիրը չի կարելի վերջնականապէս լուծուած համարել: Դրանցից, թերեւս, առանձնակի խնդիրներ չեն յարուցել միայն յոգնակի հայցականի *-u(-s)* եւ եզակի գործիականի *-x(b)*, *-u(w)*, *-u(v)* վերջաւորութիւնները, որոնցից առաջինի նախաձեւ է համարուում հնդ. *\*-ns*-ն, իսկ երկրորդի *\*-bhiṣ*-ն, իսկ, օրինակ, եզակի բացառական եւ յոգնակի սեռական, տրական ու բացառական հոլովների վերջաւորութիւնների ծագման հարցը լուրջ տարակարծութիւնների տեղիք է տուել: Տարակարծութիւնների տեղիք է տուել նաեւ յոգնակի անուանականի *-x(k')* վերջաւորութեան ծագման հարցը<sup>2</sup>, հետեւաբար մասնակիօրէն խնդրայարոյց է նաեւ յգն. գործիականի կազմութեան հարցը, որքանով, իբրեւ կանոն, յգն. գործիականը հաւասար է «եզ. գրծ.+ք» (հմմտ. բանիւք, ձեռամբք, դատերբք, գործուք, ծովուք եւն.): Այս սկզբունքը խախտուում է միայն առանձին դէպքերում, երբ գործիականն ունի զուգաձեւութիւն (հմմտ. փորու/-մբ-ք, աղբերք/-աւ-ք): Ուստի միանգամայն տեղին է հնչում Մէլի դիտողութիւնը, որ հայերէնում «յոգնակիի հոլովական վերջաւորութիւնները բաւական մթին են»<sup>3</sup>:

Հայերիիւ Հիւբշմանը 1883ին հրատարակուած իր *Հայագիտական Ուսումնասիրութիւնների* յաւելուածում ենթադրութիւններ է արել հայերէնի հոլովական որոշ թերոյթների, այդ թում՝ եզակի բացառականի ծագման վերաբերեալ: Ըստ այդմ՝ բացառականի «է-ն պէտք է որ *\*ey-hig*

սերունդիս լինի եւ պետք է մեկնաբանի մի հնդեր. *e-tos* (հմմտ. սնս. *yatas*, *tatas*, *sarvatas*, *agratas*, գենդ. *xwatō*, *aiwito* եւ այլն) ձեռով\*:

Հուլգեր Պեդերսընը «նուազ հաւանական» է համարել Հիբբւմանի տեսակետը: Նրա կարծիքով յետադաս մասնիկը ոչ թէ պարզապէս աւելացել է տարբեր արմատների վրայ, «այլ իրով յառաջ -է- տառ մընդունած է, որ միայն *n*- արմատներու մէջ կրնայ մեկնուիլ»<sup>5</sup>: Թէեւ Հիբբւմանը -*n* հիմքով գոյականների -*nj* վերջաւորութիւնը բխեցնում է \**-o-* *tos*ից, այլ ոչ թէ \**-osio*ից, սակայն դա եւս խնդիրը չի լուծում, որովհետեւ, ըստ Պեդերսընի, եթէ այդ «ենթադրութիւնը... նպաստաւոր» է *ի սրտէ, ի զարդուն (զարդէ), ի սերմանէ, ի դստերէ* ձեւերի համար, ապա չի բացատրում բացառականի այնպիսի դերանուանական տարբերակներ, ինչպիսիք են *յորմէ (որ), յումեքէ (ոք), ի նմանէ (նա) «երանից», յայնմանէ (այն, սեռ. այնք, տր. այնմ), ի նոցանէ «երանցից» (նա) եւ յատկապէս ի մէջ «մեզնից/մեզանից» (մէք), ի ձեռք «ձեզնից/ձեզանից» (դուք): Նրա կարծիքով յատուկ ուշադրութեան արժանի է «...ց վերջատառ սեռականի վրայէն բացառականի կազմութիւնը, որ տեսնուած բան չէ\*»: Բացառականի վերջաւորութեան անուանական եւ դերանուանական ձեւերի համար ընդհանուր նախաձեւի վերականգնումը, ըստ ամենայնի, դժուարութիւն է ներկայացնում մի կողմից *ի տեղուքէ, ի տարուքէ, ի գեղքէ, ի կիւքէ*, իսկ միւս կողմից՝ *ի մէջ, ի ձեռք* տիպի ձեւերի ոչ-միօրինակ կազմութեան պատճառով: Նշուած ձեւերի հիման վրայ նա եզրակացնում է, որ բացառականի -է վերջաւորութիւնը նախադաս ինքնուրոյն բառ էր, «որ իւր խնդրառուած տրականի վրայ կցուելով՝ ներգոյականի իմաստը կը փոխէ բացառականի\*»: Պեդերսընը ուղիղ կապ է տեսնում գրաբարի տրականի, ներգոյականի եւ բացառականի միջեւ:*

Պեդերսընի տեսութեան մէջ բաց են մնում հետեւեալ հարցերի պատասխանները. 1) բառային արժէքով *էն* հայերէնը ժառանգել է նախահնդեւրոպական լեզուի՞ց, փոխառել է մէկ այլ լեզուի՞ց, թէ՞ զարգացրել է ինքնուրոյն պատմութեան ընթացքում, 2) եթէ *էն* ունի հնդ. ծագում եւ նրա նախաձեւը \**-etos*ը կամ \**-osio*ն չէ, այդ դէպքում ո՞րն է:

Մէյէն, ընդհակառակը, ունի նոյն տեսակետը, ինչ եւ Հիբբւմանը: Որպէս լրացուցիչ փաստարկներ՝ նա նշում է հետեւեալները. ա) հնարաւոր չէ որեւէ համապատասխանութիւն հաստատել հնդ. բացառականի եւ հայերէնի բացառականի միջեւ, որովհետեւ հնդ. բացառականը յատուկ վերջաւորութիւն ունէր միայն -*o(-n)* հիմքով բառերի դէպքում՝ \**-ōd* (հմմտ. սնսկ. *vṛka d*, լատ. *lupō(d)*, լիտ. *vilkō*), իսկ գրաբարում, ընդհակառակը, -*n(-o)* հիմքով բառերի բացառականը ձեռով չի տարբերում սեռական-տրականից, բ) հնդ. լեզուաբնութանիցում հայերէնը ամենից մօտ է «յունաբէնի տիպին մօտիկ կանգնած տիպին», թէպէտեւ պատմական շրջանում յունաբէնը չունի ոչ ներգոյականի եւ ոչ էլ բացառականի

ձեւեր, բայց Հումերոսի մօտ, որի ստեղծագործութիւնները յունարեւի ամէնից հին վկայութիւններն են, հանդիպում են οὐρανός «երկնքում» եւ οὐρανόθεν «երկնքից» ձեւերը, ուր -*θιν* արտայայտում է ներգոյականի, իսկ - *θεν*՝ բացառականի իմաստ, գ) *ινητορ, գեղρ, կնρ, մէնρ, ձէնρ* եւ նման ձեւերում առկայ ջի նախաձեւեր, ըստ նրա, *միγν* է, այլ ոչ թէ *\*g\*հն*, ինչպէս կարծում է Պեդերսընը: «երկնքում» և

Եզակի բացառականի-է թեքոյթի ծագման հարցում Աճառեանն ու Ջահուկեանը, ըստ էութեան, համամիտ են Հիւբշմանի եւ Մէլէի հետ՝:

Իհարկէ, յատկապէս պատմահամեմատական լեզուաբանութեան մէջ նորութիւն չէր այն միտքը, որ քերականական մասնիկները նախապէս եղել են ինքնուրոյն բառեր: Ժամանակի ընթացքում, զրկուելով բառային շեշտից, կորցրել են բառային ինքնուրոյնութիւնը եւ վերածուել մասնիկների, որն էլ համապատասխան բառին կցուելու պատճառ է դարձել: Այդպիսի բառային միաւորներ կան նաեւ ժամանակակից լեզուներում, այդ թւում՝ հայերէնում: Այդպիսիք են բոլոր կարգի առդրութիւնները (նախդիրները, նախադրութիւններն ու ետադրութիւնները), որոնք խօսքում ինքնուրոյն գործածութիւն չունեն (հմմտ. *g, h, առ, ընդ* գրաբարում, *մասին, վրայ, հետ, դէպի* արդի հայերէնում, *from* (համարժէք է հյ. բցո. -ի վերջաւորութեանը, ու. օր, և, с նախդիրներին), *on «վրայ», to «մէջ, դէպի», in «մէջ»* անգլերէնում, *à «դէպի», sur «վրայ, մասին», en* (հմմտ. en été «ամռանը»), *chez «մօտ»*՝ ֆրանսերէնում, *над «վրայ», к «դէպի, մօտ», без «առանց», у «մօտ»*՝ ռուսերէնում են.): Օրինակ՝ գրաբարեան *առ* եւ *ի* նախդիրները արդի հայերէնում առաւելապէս ունեն նախածանցային կիրառութիւն (հմմտ. *առհասարակ, աղյաւտ, իհարկէ, իզուր*), թէպէտ առանձին դէպքերում պահպանել են նաեւ իրենց նախդրային բնոյթը (հմմտ. *ի գիտութիւն, առ այսօր*): Թէ՛ իբրեւ նախդիր եւ թէ՛ իբրեւ նախածանց այդ բաղադրիչներն այժմ գուրկ են բառային շեշտից:

Այդ հարցերին պատասխանելու համար, կարծում ենք, գրաբարեան բացառականի վերջաւորութիւնների (ինչպէս եզակի, այնպէս էլ յօգնակի թուերի) հարցը պիտի քննել ոչ թէ առանձնաբար, այլ հնդեւրոպական ցեղակիցների հոլովական համակարգերի հետ համալիր առնչութիւնների տիրոյթում, մասնաւորապէս՝ տիպաբանական զուգահեռների համատեքստում: Այդ տեսանկիւնից ուշագրաւ են հետեւեալ իրողութիւնները.-

ա) Արեւմտեան (կենտում) խմբի լեզուների հոլովական համակարգերը հնդեւրոպականի համեմատութեամբ ենթարկուել են զգալի փոփոխութիւնների: Այսպէս, նախահնդեւրոպական լեզուի ութ հոլովներից (անունական, կոչական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական) հին յունարեւը պահպանել է միայն



հինգը՝ անուանական, կոչական, հայցական, սեռական եւ տրական։ Մեռականն իր վրայ է վերցրել նաեւ բացառականի, իսկ տրականը՝ նաեւ միջոցականի (орудийный, իմա՝ միջոցական գործիական) եւ ներգոյականի գործառնությունները։ այդ հոլովների իմաստները ճշգրտում են նախդիրների միջոցով<sup>10</sup>։ -Լատիներէնում պահպանուել է «վեց կենդանի հոլով»՝ նշուածներին աւելացնելով արատիւր (ablativus)։ այս հոլովը լատիներէնում բազմիմաստ է, բայց հիմնականում համընկնում է այլ լեզուների գործիականին, ի տարբերութիւն, օրինակ, հնդ. նախալեզուի կամ սանսկրիտի, ուր արատիւն ունի բացառական հոլովի իմաստ։ Լատիներէնում պահպանուել են նաեւ ներգոյականի հետքերը, իսկ ընդհանրապէս այն անհետացել է<sup>11</sup>։ Վեց հոլով է պահպանել նաեւ խեթերէն՝ անուանական, հայցական, սեռական, տրական (-ներգոյական), բացառական, գործիական։ Հին խեթերէնում տրականն ու ներգոյականը տարբերակուել են որպէս ինքնուրոյն հոլովներ, հետեւաբար հոլովների թիւը եղել է եօթ։ Լուվիերէնում ձեւով չեն տարբերուել բացառականը (ablativus) եւ գործիականը (instrumentalis), հետեւաբար հոլովների թիւը նուազել է եւս մէկով<sup>12</sup>։ Գոթերէնը պահպանել է չորս հոլովական ձեւ՝ անուանականի, սեռականի, տրականի եւ հայցականի. «կոչական հոլովը պահպանուել է միայն եզակի թւում՝ հոլովման որոշակի տիպերում»<sup>13</sup>։ Կելտական լեզուներում նոյնպէս հնդ. հոլովման համակարգը ենթարկուել է պարզեցման. մասնաւորապէս՝ «գործիականն ու ներգոյականը համընկել են տրականի հետ եւ արդիւնքում ստացուած հոլովն ստացել է տրական անուանումը», իսկ բրետական լեզուներում առհասարակ հոլովական վերջաւորութիւններն անհետացել են<sup>14</sup>։ Այսպիսով, արեւմտեան լեզուախմբի 5 տարբեր լեզուաճիւղեր ներկայացնող 6 լեզուներից եւ ոչ մէկը չի պահպանել հնդեւրոպական հոլովական դրուածքը, իսկ յունարէնն ու գոթերէնը պահպանել են գրեթէ կիսով չափ։

բ) Պատկերն առանձնապէս չի տարբերում նաեւ արեւելեան (սատրմ) խմբի լեզուներում։ Այս խմբի լեզուներից միայն հին հնդկերէնն է ամբողջականօրէն պահպանել հնդ. հոլովական համակարգը, այն է՝ տարբերակում է ութ հոլով՝ եօթ քերականոյթների հակադրութեամբ<sup>15</sup>։

- Հին սլաւոներէնում բնաւոր (e/o) հոլովման գոյականների բացառականի հոլովաձեւը անհետացել է, իսկ անբունների դէպքում եզակի թւում նոյնացել է սեռականի, յոգնակի թւում՝ տրականի հետ, որ նոյնն է, թէ դարձեալ չի պահպանուել։ Բայց եւ այնպէս, հին սլաւոներէնը պահպանել է միւս եօթ հոլովաձեւերը։

- Գրեթէ նոյն պատկերն առկայ է լիտվերէնում. եթէ բնաւոր գոյականների բացառականն անհետացել է ընդհանրապէս, ապա անբունների բացառականը մերթ՝ նոյնացել է սեռականի հետ (հմմտ. mātris «մօր-մօրից», aviēs «ոչխարի-ոչխարից»), մերթ՝ տրականի հետ (հմմտ. avims «ոչխար-

ների(ս)-ոյխարներից»), մերթ էլ՝ անհետացել է, ինչպես, օրինակ, *sūnūs* «որդի» կամ *rankā* «ձեռք» գոյականների դեպքում<sup>16</sup>:

- Իրանական հին լեզուներից հոլովական ձևերով հարուստ է յատկապես անեստայի լեզուն: Այսպես, *a* եւ *ā* հիմքերով անունների դեպքում եզակի թույմ այն տարբերակում է բոլոր ութ հոլովաձևերը, իսկ յոգնակի թույմ՝ եօթ. չունի կոչական հոլովի ձևեր: Հին պարսկերենում *a* հոլովման անունների եզակի սեռականն ու տրականն ունեն նոյն ձևեր, իսկ յոգնակի թույմ ոչ միայն այդ հոլովների ձևային տարբերակում չկայ, այլեւ ջնջուել է բացառականը: *Ā* հոլովման անունները յոգնակի թույմ չեն պահպանել կոչական, տրական, բացառական եւ գործիական հոլովները, այսինքն՝ տարբերակում են միայն չորս հոլովաձև՝ անուանական, հայցական, սեռական եւ ներգոյական<sup>17</sup>:

Ինչպես արեւելեան, այնպես էլ արեւմտեան ցեղակիցների հետ հին հայերենի հոլովական վերջաւորութիւնների զուգադրական քննութիւնը բացայայտում է հետեւեալ պատկերը.

1) Հին հայերէնը չունէր կոչական հոլովի ձև, ի տարբերութիւն այնպիսի ցեղակիցների, ինչպիսիք են, օրինակ՝ հին հնդկերէնը, ատեստերէնը, հին յունարէնը, պատներէնը, լատիներէնը եւ հին լիտվերէնը, որոնք այդ հոլովաձէւը պահպանել էին եզ. ինչպես բնաւոր, այնպես էլ անբուն հոլովական յարացոյցերում (հմմտ. սնսկ. անւ. *vr̥ káh₂*, կոչ. *vr̥ ká* «գայլ», հին յուն. անւ. *λν̥ κος*, կոչ. *λν̥ κε*, պլաւ. անւ. *връкъ*, կոչ. *врѣче* են.), բնաւոր հոլովման դեպքում, սնսկ. անւ. *mātā́*, կոչ. *mā́tar*, հին յուն. անւ. *μη̑ τρη*, կոչ. *μη̑τερ*՝ անբուն հոլովման դեպքում)<sup>18</sup>. 2) եզ. գրաբարեան անւ.ն ու հյգ.ը համընկնում են, իսկ նշուած ցեղակիցներից սնսկ. ունի *-m/-am* (հմմտ. *vr̥ ká-m/mātá r-am*), հին յուն. *-ov/a* (հմմտ. *λν̥ κ-ov/μη̑τέρα*), լատ. *-um/-em* (հմմտ. *lup-um/mātr-em*) ձևերը են., են.: Դրանց համար վերականգնում են *\*-m/\*-m* նախաձէւերը. պատմահամեմատական հայերէնագիտական ուսումնասիրութիւնների համաձայն դեռեւս նախագրաբարեան փուլում հայերէնում անհետացել են հնդ. եզ. անւ.ի եւ հյգ.ի վերջաւորութիւնները, որի պատճառով այդ հոլովաձէւերը նոյնացել են<sup>19</sup>. յգն. թույմ գրբ. հյց.ն ունէր *-u (-s)* վերջը՝ նախալեզուի *\*-ns/\*-ns* վերջաւորութիւնների դիմաց. ցեղակիցներից սնսկ. ունէր *-n/s* (*vr̥ ká-n/mātr̥ -s*), լիտվ. *-ūs/-is*, յուն. *-ovs* [*us*]/*ας*, պլաւ. *-м̑<sup>20</sup>/u*, լատ. *-os/-ōc*, գրբ. *-ans* (*wulfans* «գայլեր»)/*-uns* (*broþruns* «(գ)եղբարս»), իւնթ. *-uš<sup>21</sup>* (*antuhš-uš* «(գ)մարդիկ»/*hūmant-uš* «ամէն մի») վերջաւորութիւնները: Ինչպէս տեսնում ենք, ձևերի մեծ մասի հյց.ի հոլովակերտն իր մէջ ունի *-s(-u)* մասնիկը: Պիտի ենթադրել, որ գրաբարում հնդ. յգն. հյց.ի *\*-ns* վերջաւորութիւնն են պահպանել *-p* վերջն ունեցող *ni* հիմքով մի քանի բառեր, ինչպէս՝ *բարձր-բարձ-ու*, (*q*)*բարձու-նս*, *քաղցր*, *քաղց-ու*, (*q*)*քաղցու-նս*, *փոքր*, *փոք-ու*, (*q*)*փոքու-նս*, *ծանր*, *ծան-ու*, (*q*)*ծանու-նս*, *մանր*, *ման-ու*,

(*q*)/*nasnu-bu*, որոնք յոգնակիի ձեւերն առհասարակ կազմել են սեռ.-տր. ձեւից<sup>22</sup>. ասուածից հետեւում է, որ միւս հիմքերով հոլովումներում յգն. *h*յգ.ի-ն շատ վաղ շրջանում անհետացել է. 3) անուանական հոլովման սեռ.ը եւ տր.ը ինչպէս եզ., այնպէս էլ յգն. թուերում նոյնն են բոլոր հոլովումներում, բացառութեամբ *n* հոլովման պատկանող *տարի, տեղի, մի* բառերի, որոնցից առաջին երկուսի տր.ը, սպասելի *-ի* փոխարէն, ունի *-ջ* վերջնամասնիկը, իսկ երրորդի տր.ը *-մ* (*մի-ում*). *-ջ* մասնիկ ունի վերջինի սեռ.ը *-ին* զուգահեռ (*մի-նյ/-նջ*). նախահնդերոպականում սեռ.ը եւ տր.ը ինքնուրոյն հոլովներ են. բնաւոր հիմքերի սեռ.ի համար վերականգնում են *\*-os-jo* (ըստ ամենայնի՝ սրանից են ծագում նաեւ լատ. *lup-ī* «գայլի» եւ կելտականների *-ին*) եւ *\*-e-so* (> նաեւ գոր. *-isը wulf-is*), իսկ անբունների սեռ.ի համար *\*-es/\*-os/\*-s* վերջաւորութիւնները: Ցեղակիցներից սեռ.ի եւ տր.ի ձեւերը տարբերակում են, օրինակ, սանսկրիտը, աւեստան, հին յունարէնը, լատիներէնը եւ սլաւոներէնը, որոնք եզ. սեռ.ում ունեն հետեւեալ վերջաւորութիւնները. սնսկ. *-a-sya* բն., *-ur* անբուն. վերջինը ռոտացիզմի<sup>23</sup> դրսեւորում է *s/r*, աւ. *-ahc/-ahyā* (բն. *a/ā* հոլովումներ), հին յուն. *-oio* բն., *-os* անբուն, լատ. *-ī* բն., *-is* անբուն, սլաւ. *-a* բն., *-e* անբուն. հնդ. բնաւոր հիմքով հոլովմանը հայերէնում հետեւում են *n* հոլովման պատկանող անունները *-նյ* (հմմտ. *գայլ-նյ, գետ-նյ, մարմն-նյ, ջր-նյ, սիր-նյ* եւն.), ուր յն ծագել է *\*šig*. այդ յն երկրորդաբար տարածուել է նաեւ *w* հիմքով անունների վրայ<sup>24</sup>. յգն. սեռ.ը նախահնդերոպականում ունեցել է *\*-ōm/\*-om* վերջաւորութիւնները, առաջինը բնաւորների, իսկ երկրորդը՝ անբունների համար<sup>25</sup>. յգն. գոր. սեռ., տր. եւ բցո. ունեն միեւնոյն *-g* վերջը, որի ծագման վերաբերեալ եղել են տարբեր կարծիքներ<sup>26</sup>. 4) եթէ եզակիում բցո. ունի ոչ միայն նախդրաւոր կազմութիւն, այլեւ առանձին հոլովական ցուցիչ *-է*, ապա յոգնակիում սեռ.-տր. հետ նոյնն է ձեւով եւ տարբերում է միայն *h/* նախդրի առկայութեամբ. 5) գրաբարի գործիականի վերջաւորութիւնների առնչութեամբ ընդհանուր առմամբ կարծիքները միասնական են. դրանք *-բ(-բ), -ւ(-բ), -վ(-բ)*, սերում են հնդ. *\*-bhi(-s)* վերջաւորութիւնից. գործիականում այս վերջաւորութիւնն ունեն նաեւ հին հնդ.ը եւ հին յուն.ը (հմմտ. սնսկ. *mātr* *-bhih* «մայրերով», *pad-bhih* «ոտքերով», յուն. *πατρó-φι* «հայրերով»<sup>27</sup>). 6) հնդ. ներգոյականի վերջաւորութիւններն են *\*-i* եզակիում, *\*-zu* յոգնակիում. բնաւոր հիմքերի դէպքում *\*-ին* ձուլուել է բնի *\*o* ձայնաւորի հետ, որը սնսկ.ում տուել է *-e* (*vr k-e* «գայլի մէջ»-բն.) եւ *-i* (*mātar-i* «մօր մէջ»- անբուն), հն. սլաւ.ում *-ѣ* (*вѣтъ-ѣ* բն.) եւ *-е* (*матер-е* անբուն), լիտվ.ում *-ė* (*vilka-ė* բն.) եւ *-yje* (*motėr-yje*-անբուն) եւն., եւն.: Յոգնակի ներգոյականը, որպէս կանոն, կազմուել է եզ. նրգ.ին կամ մէկ այլ թեք հոլովաձեւի՝ անհնչիւնափոխ կամ հնչիւնափոխուած, աւելացնելով *-su* (սնսկ. *vr kē-su, mātr -šu*), *-xъ* (հն. սլաւ. *вѣтъ-хъ, матеръ-хъ*), *-se*



(լիտ. *vilkuo-sė, mótér-y-se*) եււ., եււ. գրաբարում ներգոյականը չի ունեցել յատուկ վերջաւորութիւն(ներ). ներգոյականի իմաստն արտայայտուել է *ի(զ)* նախդրի յաւելումով եզակիում՝ տր.-ի (*ի դստեր, յաղեղան*), իսկ յոգնակիւմ՝ հյց.-ի (*ի դստերս, յաղեղունս*) վրայ. *ա* եւ *ռ* արտաքին թեքման գոյականների եզ. ներգոյականի իմաստն արտայայտուում է *ի* նախդրի յաւելումով եզ. հյց.ի ձեւին (*ի տիտան, ի գէտ*)<sup>28</sup>, որովհետեւ սեռ.-տր.ի ձեւին աւելանալու դէպքում կը նոյնանայ բցո.ի հետ:

Այսպիսով, ամփոփելով վերոշարադրեալը՝ կարելի է ասել, որ՝ 1) եզակիի յարացոյցում հնդ. ծագում ունեն գրաբարեան անւ., հյց., սեռ.-տր. եւ գրծ. հոլովների վերջաւորութիւնները, 2) յոգնակիւմ ապացուցուած է համարում հյց.ի եւ գրծ.ի վերջաւորութիւնների հնդ. ծագումը, իսկ անւ.ի -քն, ըստ Մէլէի՝ «առեղծուածային է. այն բացատրելու նպատակով արուած միակ հաւանական ենթադրութիւնը Պր. Պեղերսքինն է.....: Բայց այդ բացատրութիւնը չի կարելի ստոյգ համարել.....»<sup>29</sup>, 3) ինչպէս եզ.բցո.ի-է, այնպէս էլ յզն. սեռ.-տր.-բցո.ի-ց վերջաւորութիւնների հնդ. բնոյթի եւ առհասարակ նախաձեւի հարցը մնում է վիճելի:

Վերոյիշեալ փաստերը, եթէ բաւարար չեն -Հի ծագումը բացատրելու համար, պապ հիմք են տալիս որոշ եզրակացութիւնների համար: Մասնաւորապէս՝ յզն. սեռ.-տր.-բցո.ի համար միեւնոյն -ց վերջաւորութեան առկայութիւնից համակարգային մօտեցմամբ կարելի է ենթադրել, որ ոչ միայն *ռ*, այլեւ առնուազն *ա* արտաքին թեքման անունների եզակի թում բցո.ը նոյնպէս նախապէս ունեցել է նոյն -յ վերջնամասնիկը, ինչ որ սեռ.-տր.ը, որն աւելացել է հիմքի ձայնաւորին (*տիտանայ-ի տիտան-ա-յ, Արշակայ-յ Արշակ-ա-յ, Հերակլեայ-ի Հերակլե-ա-յ, ած-խոյ-յածխ-ռ-յ, բուսոյ-ի բուս-ռ-յ, թղթոյ-ի թղթ-ռ-յ*): Այս օրինաչափութիւնից, ինչպէս արդէն ասուել է, շեղում են միայն որոշ գոյականներ (*ի տարւոջէ, ի տեղւոջէ*) եւ *մի* թուականը (*ի միոջէ*): Նոյնը կարելի է ասել նաեւ *ու* արտաքին թեքման անունների համար՝ հիմք ընդունելով այն, որ այդ հոլովման պատկանող որոշ բառեր բցո.ը կազմում են սեռ.-տր.ի ձեւից աւելացնելով -է մասնիկը (*յայգու-է, ի բարձու-է, ի դասու-է, ի գարդու-է, ի խրատու-է, ի նախանձու-է, ի փորու-է*), ի տարբերութիւն օրինաչափական՝ անւ.ի ձեւից կազմութեան (*ի դաս-է, ի խրատ-է*): Այս փաստը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ *ու* հոլովման անունների բցո.ը նախապէս ունեցել է «ի+(սեռ.)-տր.» կաղապարը, իսկ -Հն աւելացել է աւելի ուշ համաբանութեամբ: Ու հոլովման դէպքում կարելոք է նաեւ այն իրողութիւնը, որ սեռ.-տր.ի հետ ձեւով նոյնն է եզ. գրծ.ը (հմմտ. *գարդու* «գարդու»): Այս հոլովման ենթարկուող անունները վերջում -յ չունեն, որովհետեւ ունեն մէկ այլ ձայնորդ -ռ: Այդպիսով, ինչպէս *ա* եւ *ռ*, այնպէս էլ *ու* արտաքին թեքման գոյականների եզ. սեռ.-տր.ը ունենում է երկբարբառակերպ կազմութիւն՝ -այ, -ոյ, -ու (=ռ+)<sup>30</sup>: Դա է պատճառը, որ





ամենայնի՝ այն նույն փուլում, երբ հնդ. հոլովական համակարգը վերա-  
ձեռում էին նաև միւս ցեղակիցները<sup>34</sup>:

Ըստ էության, նման տարակարծություններ առկայ են նաև յգն.բցո. -*g*  
վերջաւորութեան ծագման հարցի շուրջ: Հայերէնագիտութեան մեջ եր-  
կար ժամանակ այս հարցում ընդունելի է համարուել Ս. Բուգէի տեսակե-  
տը, ըստ որի՝ գրք. յգն. սեռ.-տր.-բցո.ի -*g* վերջը ծագել է հնդ. *\*-sko-* վերջա-  
ծանցից (եւ ոչ թէ վերջաւորութիւնից)<sup>35</sup>: Մէլեն ընդունում է այս տեսակե-  
տը, սակայն համամիտ չէ, երբ Բուգէն այն համեմատում է յուն. -σοςի  
հետ: Ըստ Մէլէի՝ բնաւոր հիմքերի դէպքում այդ վերջածանցին նախորդել  
է բնի ձայնաւորը եւ հոլովական վերջաւորութիւնն ստացել է *\*-ā-sko-s*, *\*-  
u-sko-s*, *\*-i-sko-s* ձեւը, իսկ անբունների դէպքում այդ մասնիկն անելացել է  
հիմքին<sup>36</sup>: Եւ իսկապէս էլ *\*skn* (ինչպէս եւ *\*sk*, *\*ks*, *\*kh*, *\*k*, *\*s*ը) հայերէնում  
տուել է *u(s)* (հմմտ. *\*skel*-«կտրել»>*ցելում* «ծակել, ճեղքել»,- *ցեղ* «տոհմ»,  
*\*skid*-(*\*skei-d*)- «կտրել, բաժանել»>*ցտիմ* «իր մաշկը քերծել», *\*skēyo*  
(<*\*skeu-*) «ծածկել»>*ցիւ* «տանիք»): Այս տեսակետը իշխող է եղել մինչեւ  
խեթերէնի հնդ. բնոյթի ապացուցումը Բ. Հոռզում Կոդմից 1915-17ի ըն-  
թացքում, որից յետոյ ինչպէս շատ կարծիքներ, դա եւս վերանայելու ան-  
հրաժեշտութիւն զգացուեց: Օրինակ է. Ստորտեւանտը հյ. սեռ.-տր.-  
բցո.ի -*g* վերջը դիտարկեց խեթ. բցո. -z(a) վերջաւորութեան հետ զուգահե-  
ռի մէջ: Սկզբնապէս այս վարկածին հակուած է եղել նաև Զահուկեանը<sup>37</sup>,  
բայց անելի ուշ նա այդ միտքը համարում է «միայն հաւանական վարկած,  
որի (խեթ. -z(a)ի - Վ.Պ.) ծագումն առաջիմ ոչ լիովին է բացայայտուած»<sup>38</sup>:  
Մէլեն միեւնոյն *\*-ske/o*ից սերուած է համարում նաև աորիստի  
(գրաբարեան կատարելի) -*g* վերջը (հմմտ. *սիրեաց* «նա սիրեց»)<sup>39</sup>:

Կարծում ենք՝ հարցը քննելիս՝ պիտի նկատի ունենալ հետեւեալ  
հանգամանքները.-

1) Հնչոյթային համընկնումը դեռեւս բաւարար չէ, որպէսզի տարբեր  
քերականական իմաստներ արտայայտող սեռ.-տր.-բցո.ի -*gh*ն եւ աո-  
րիստի -*gh*ն վերագրուի միեւնոյն ծագումը: Մասնաւորապէս, մակբայա-  
կան *\*-ske/o*ից խոնարհման դաս ցոյց տուող -*gh* ծագումը միանգամայն  
հնարաւոր է, բայց հաւանական չէ այդ նոյն մասնիկից հոլովման դասի -*g*  
ցուցիչի ծագումը: Ճիշտ կը լինի հոլովական -*gh* ծագումնաբանութիւնը  
փնտռել այլ տեղ, որքան էլ որ դրա հիմքերը «մթին» լինեն:

2) Յգն. տր. ու բցո. նոյն վերջն ունեն սանսկրիտում՝ բն. հլ. դէպքում  
(*vṛ ke-bhyah*-«գայլերի(ն)»/«գայլերից»), բաղաձայնական վերջով (*mātr-  
bhyah* «մայրերի(ն)»/«մայրերից») եւ -*i* հիմքով (*avi-bhyah*-«ոչխարների(ն)»/-  
«ոչխարներից») անբունների դէպքում, հն. սլաւ. -ā հիմքով ա-նունների  
դէպքում (*hora-mъ* «ոտքերի(ն)»/«ոտքերից»), լատ. բն. (*lup-Is* «գայլե-  
րի(ն)»/«գայլերից»), բաղաձայնական վերջով (*mātri-bus* «մայրերի(ն)»/«մայ-  
րերից») անբունների դէպքում:

3) Ինչպես հին հնդկերենի քերականություններում, այնպես էլ համեմատաբանական այլ աշխատանքներում յաճախ սնսկ. *հր* նշանակում է *սու*<sup>40</sup>, որը վկայում է ոչ միայն այդ երկու գրերով նշանակուող հնչյոթների հնչյունական մերձատրություն մասին հին հնդկերենում, այլև՝ սնսկ. *հի* եւ ցեղակիցների *ֆի* ծագումնաբանական ընդհանրութեան, մի հանգամանք, որ կարելուր նշանակություն ունի այս հարցի համար:

4) Աւետայի տր. ու բցո. նոյնպես սերում են հնդ. *\*-bhyos*-ից, սակայն, ի տարբերութիւն հին հնդկերենի, կորցրել են վերջին *ժ*, իսկ շնչեղ ձայնեղ *ծհր* վերածել են պարզ ձայնեղի՝ *ծ* (հմմտ.–տր.–byō. նախորդող *աէն* (տր.) եւ *աւն* (բցո.) բնի բաղադրիչներ են)<sup>41</sup>:

5) Ինչպես *\*-bh*, այնպես էլ *\*-m* խմբի հնդ. բարբառների համար նախալեզում վերականգնուող վերջատրությունները յգն. տր. եւ բցո. ունեն նոյն ձեւը՝ *\*-bhyos/\*-mos*:

6) Յգն. սեռ.ը, մի վարկածի համաձայն, նախապես ունեցել է *\*-om-s* վերջը եւ *-s*-ի ազդեցութեամբ է *\*-os* վերածուել *\*-ծի*. ըստ այս վարկածի հեղինակների՝ «*այդպիսի -s*ի հետքերը կարելի է տեսնել խեթերէնում սեռական հոլովի յոգնակի թուի *-enz-[an]* վերջատրութեան մէջ», «*հմմտ. նաեւ լուվ. -nzan որպէս յգն. սեռ. հլ. վերջատրութիւն.... հնարաւոր -nz-as վերջատրութեան դէպքում*»<sup>42</sup>:

7) «Սեռականի նախնական ցուցիչների վերաբաշխմանը մեծապես օժանդակել են հնդեւրոպական անուանական դասերի երկանդամ համակարգի քայքայումը եւ առանձին անուանական ձեւերի անցումը մի դասից միւսին, ինչը յանգեցրել է դիտարկուող հնդեւրոպական բարբառներում սեռականի ձեւերի կազմաւորման խայտաբղետ պատկերի՝ պայմանաւորուած անուանական հիմքերի կառուցուածքային տիպով»<sup>43</sup>:

8) Նախահնդեւրոպական լեզուից անջատուած հայկական բարբառը կամ նախահայերէնը հնարաւոր է՝ շուրջ մէկ հազարամեակ շփան մէջ է եղել փոքրասիական ցեղախմբերի ու ժողովուրդների, այդ թւում՝ խեթալուվիական ժողովուրդների լեզուների հետ: Որքան էլ լեզուի քերականական կառուցուածքն աւելի կայուն է, քան, օրինակ՝ հնչոյթայինը, միեւնոյնն է, այն եւս ենթակայ է ազդեցութիւնների: Չպէտք է բացառել, որ նախահայերէնի՝ հնդ. նախալեզուից ժառանգած հոլովական համակարգը կարող էր փոփոխուել նաեւ փոքրասիական լեզուների ազդեցութեամբ եւ առանձին դէպքերում յանգել այնպիսի ձեւերի, որոնց կապը հնդ. նախա-ձեւերի հետ հասներ անձանաչելիութեան<sup>44</sup>, ինչը մենք տեսնում ենք գրբ. յգն. սեռ.–տր.–բցո.ի-*ց* վերջատրութեան դէպքում: Այստեղ եւս, ինչպէս եզակիում, խնդրի հանգուցալուծմանը կարող են օգնել, թերեւս, տիպաբանական գուգահեռները: Խեթերէնում տարբեր հիմքերով հոլովումներում գոյականը կամ ածականը յգն. սեռ., տր., նրգ. հոլովներում ունեն միեւնոյն *-as(-as)*, իսկ բցո. *-az* վերջատրութիւնը

(հմմտ. -i հիմք. šalliš «մեծ»-յգն. տր.-նրգ. *šallai-aš* «մեծ-ագ/մեծ-ալք», -u հիմք. genu-, «ծուկ-զք/-կք»-յգն. սեռ.-տր.-նրգ. genuš-aš «ծկաց /ի ծունգս», ginuš-aš «ի ծնգաց», -nt- հիմք. humanant- «խրաքանչիւր, ամեն մի», յգն. սեռ.-տր.-նրգ. humanadaš «խրաքանչիւրոց/խրաքանչիւրս», -r/n- հիմք. pir- «տուն», յգն. տր.-նրգ. parnaš «տանց/ի տունս»), խեթերեն-հայերեն առնչություններում նկատուել են՝ ա) 3-2 (խեթ. šallakartāi- «անմտօրէն վարուել», šallakartahi «անմտօրէն վարուել, բարկացնել»-հյ. շաղակ-րատել «դատարկաբանել», խեթ. šeli-«հացահատիկի, ցորենի շեղջ»-հյ. շեղջ «հացահատիկի, ցորենի կոյտ», խեթ. išha-, լուվ. yašha-, խեթ. yašha-s «տէր»-հյ. իշխան, իշխել են.), բ) 3-ս (հմմտ. խեթ. šagai- «նախանշան, կանխանշան», šakija- «յայտնել, յատարարել»-հյ. սակ «պայման, սահմանուած չափ, կոպար, կարգ, դաշն, օրէնք», խեթ. ušk- «տեսնել»-հյ. սկես, այլև հսկես են.)<sup>45</sup>: Ֆրիդրիխի *խեթերէն Լեզուի Համառօտ Քերականութիւնի* մէջ հանդիպում է *halki*-(-i հիմք) «(ցորենի) հաց» օրինակը, որի յգն. հոլովաձեւերից յայտնի են միայն ան. (halkēš) եւ հյց. (halkiuš) ձեւերը, իսկ եզ. սեռ. ունի *halkijaš* ձեւը. նկատի ունենալով, որ այս հոլովման պատկանող *halhaltumari*- «անկիւնաքար» բառի յգն. սեռ.-նրգ. եւս ունի -aš վերջը *halhaltumariš-aš* «անկիւնաքարանց/ յանկիւնաքարս»<sup>46</sup>, ապա կարելի է ենթադրել նաեւ յգն. սեռ.-տրի *\*halkijaš* ձեւ հյ. *hawgha* դիմաց, այսինքն՝ խեթ. -š-*h*-*g* համապատասխանութիւն: Ասուածը, իհարկէ, չի նշանակում, թէ հին հայերէնի յգն. սեռ.-տր.-բցոյի -*g* վերջը խեթ. -šի համարժեքն է, բայց ենթադրում է, որ այդ վերջատրութիւնը կարող էր առաջանալ նաեւ խեթ. -šի համաբանութեամբ:

Հին հայերէնի բացառականի մասին մեր պատկերացումն ամբողջացնելու համար հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաեւ *h* նախ-դրին, որի ծագումնաբանութեան հարցը եւս հայերէնագիտութեան մէջ տարակարծություններ է առաջացրել: Այսպէս. 1) Պեդերսընը մերժել է բցո. *h* նախդրի վերաբերեալ Մէլի տեսակէտը, ըստ որի այն նոյնն է սլաւոներէնի *uz* (<\*eks)ի հետ: Նա *h* նախդիրը դիտարկում է հնդ. \*en = հն. éṇ, լտ. in, գրմն. in համարժեքների հետ գուգահեռի մէջ: Հայերէնում -ն ռնգայինն նախորդող դիրքում տեղի է ունեցել *e>h* անցում (հմմտ. \*penk<e>hēnq, \*senos<hēn), այնուհետեւ նն ընկել էիս:\*En>ի նշանակութիւնն է «մէջ», որը յստակ արտայայտում է ներգոյականում: 2) Նկատի ունենալով բցո. *hi* եւ նրգ. *hi* իմաստային տարբերութիւնը՝ Աճառեանը հակուած է ընդունելու Մէլի տեսակէտը, մասնատրապէս հյ. բցո. *hi* դիտելու իբրեւ լատ. *ei* գուգահեռ<sup>47</sup>:

Իսկայպէս էլ կիրառական նշանակութիւնը հիմք ընդունելու դէպքում գրբ. բցո. *hi* պիտի համարել լատ. *e*, *ex*ի համարժեքը, որովհետեւ եթէ ablativusի հետ գործածուող *im*ը պատասխանում է *որտե՞ղ* հարցին, այսինքն՝ նրգ.ի, ապա *en* համարժեք է բցո. -*hi*ց վերջատրութեանը (ռու. *uz*



նախդրին), այսինքն՝ իր խնդրի հետ կը պատասխանի *որտեղի՞ց* հարցին: Բայց արդե՞ք այդքանը բաւարար է ասելու համար, թէ գրք. բցո. *ին* եւ ներգ. *-ին* տարբեր ծագում ունեն, այն դէպքում, երբ նախդրաւոր կառուցուածք չեն ունեցել ո՛չ նախահնդեւրոպականի եւ ո՛չ էլ, օրինակ՝ հն. հնդկ.ի, հն. յուն.ի կամ խեթ.ի հոլովաձեւերը (այդ թւում՝ բցո.ը), որոնց ձեւերն ամենից մօտն են համարուում հնդ. Լեզուակառուցուածքին: Ոչ պակաս կարելոր է այն հանգամանքը, որ, օրինակ, ոչ թէ լատ. *ablativus* է նախդրաւոր, այլ՝ նախդիրները, գործածուելով *ablativus*ի հետ, նրան հաղորդում են տարբեր նշանակութիւններ՝ բցո.ի, գրծ.ի, նրգ.ի, այնպէս, ինչպէս *q* նախդիրը, ըստ հին քերականների, բցո.ի հետ կիրառուելով՝ նրան հաղորդում էր *պատմական* հոլովի նշանակութիւն (հմմտ. պատմել *զնոցանէ* «նրա մասին» կամ «նրանից»), իսկ գրծ.ի հետ կիրառուելով՝ *պարտական* հոլովի նշանակութիւն (հմմտ. զբաղաբաւ «բաղաքի շուրջը»): Ի տարբերութիւն գրաբարի բցո.ի կամ նրգ.ի, որոնք պարզապէս հնարաւոր չեն առանց համապատասխան նախդրի (հմմտ. *գրոյ, պատանոյ* ձեւերը, առանց *ի* նախդրի, արտայայտում են եգ. սեռ.-տր.ի իմաստ, հմպտս. «գրի/(ն)», «պատանու/(ն)», իսկ *ի* նախդրով՝ եգ. բցո.ի («գրից», «պատանուց»), նոյն կերպ՝ *ի զետոյ* եւ *ի զետս* յգն. բցո. եւ նրգ. են, իսկ առանց նախդրի՝ հմպտս. եգ. սեռ.-տր. եւ յգն. հյց.- լատ. *ablativus*ը գործածական է առանց որեւէ նախդրի (հմմտ. *agr-ō* «դաշտ-ից/-ով/-ում», *vir-ō* «տղամարդ-ուց/-ով/-ու մէջ», *leg-ē* «օրէնք-ից/-ով/-ում»): Ասուածից կարելի է եզրակացնել, որ *նախդրաւոր բցո.ը* գոտ *հայերէնէան կազմութիւն է, որի ին աւելի հաւանական է, որ համաբանութեամբ անցած լինի ներգոյականից*: Այսպիսի բացատրութեան համար մենք տեսնում ենք երկու հիմք. ա) *ի տանէ, ի ծովէ, յաշակերտէ, յԱրշակէ* եւ նման ձեւերի նախնական ըմբռնումը, ըստ ամենայնի, եղել է «տան միջից», «ծովի միջից», «աշակերտի միջից», «Արշակի միջից», այսինքն՝ համատեղել է նրգ.ին բնորոշ «մի բանի մէջ, ներսում» եւ բցո.ի «նրանից դուրս գալու, անջատուելու» իմաստները. ըստ էութեան նոյն բանը նկատի ունի Պեղերաբնը վկայակոչելով դանիերենի օրինակը. հմմտ. *fra inde i byen* (կամ *fra i byen*) «քաղաքի մէջէ»<sup>48</sup>, բ) *ռ* պարզ եւ *ռ-ա* խառն հոլովման բցո. ձեւերում *ի* նախդրի գործածութիւնը սեռ.-տր.ի ձեւերի հետ շփոթը կանխելու անխուսափելի միջոց էր:

Ամփոփելով վերոշարադրեալը՝ կարելի է ասել, որ հին հայերենի 1) եզակի բացառականի *-է* վերջաւորութիւնը սերում է հնդ. տրականի *\*(-oi>)ei* երկբարբառային վերջաւորութիւններից, որոնք նախագրաբարեան վաղ շրջանում վերածուել են *-էի*, 2) յոգնակի բացառականի *-ց* վերջաւորութիւնը, նոյնը լինելով սեռական-տրականի հետ, ենթադրաբար զարգացել է խեթերենի յոգնակի սեռական-տրական (*-բացառականի*) *-ձ* վերջաւորութեան համաբանութեամբ, 3) բացառականի նախդրաւոր

կազմութիւնը հայերէնին բնորոշ իրողութիւն է, որն առաջացել է բացառականը (նաեւ ներգոյականը) սեռական-տրականից (հմպտս. անունական-հայցականից) ձեւով տարբերակելու համար:

# ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- <sup>1</sup> Սա Անտուան Մէլէի գրքի 7րդ, եւ իր կենդանութեան լոյս տեսած վերջին հրատարակութիւնն է, որից էլ կատարուել է 1938ի ռուսերէն թարգմանութիւնը:
- <sup>2</sup> Ինքնատիպ վարկածներից մէկի հեղինակն է 1950ականների կեսի իտալացի նշանավոր լեզուաբան, նեոլինգուիստիկական դպրոցի ներկայացուցիչ Պիզանին, ըստ որի՝ հայերէնի յոգնակիի թն բերել են «հիւսիսից եկած» նուաճողները, որպիսիք նա համարում է փոխգացիներին (Վիտտորէ Պիզանի, «Նեոլեւոյական Լեզուների Օագումը», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1979, թիւ 1, էջ 210):
- <sup>3</sup> Անտ. Մէլէ, *Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, ԵՀՀ, 1978, էջ 399:
- <sup>4</sup> Հայնրիխ Հիւբման, *Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, ԵՀՀ, 2004, էջ 256:
- <sup>5</sup> Հովգեր Պեդերսըն, *Նպաստ Մը Հայ Լեզուի Պատմութեան*, Վիեննա, Միխիթարեան Տպարան, 1904, էջ 41:
- <sup>6</sup> Նոյն, էջ 42:
- <sup>7</sup> *Տեղի* եւ *տարի* գոյականների բացառական ունեցել է նաեւ *-ո* հիմքով բառերի համար սովորական *ի տեղոյ* «տեղից» եւ *ի տարւոյ* «տարուց» ձեւերը, որոնք, սակայն, քիչ գործածական են եղել (Ա. Ա. Աբրահամեան, *Գրաբարի Չեռնարկ*, Երեւան, «Լոյս», 1976, էջ 51):
- <sup>8</sup> Նոյն:
- <sup>9</sup> Հրաչեայ Աճառեան, *Լիակատար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի*, Հտր. 3, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ, 1957, էջ 431. նաեւ՝ Գեորգ Զահուկեան, *Հին Հայերէնի Հոլովման Միասնը եւ Նրա Օագումը*, Երեւան, ԵՀՀ, 1959, էջ 218:
- <sup>10</sup> P. Shantren, *Istoricheskaya Morfologiya Grecheskogo Yazika* (Յունաբէն լեզուի պատմական ձեւաբանութիւն), IIL, Մոսկուա, 1953, էջ 13-15:
- <sup>11</sup> A. Ernu, *Istoricheskaya Morfologiya Latinskogo Yazika* (Լատիններէն լեզուի պատմական ձեւաբանութիւն), IIL, Մոսկուա, 1950, էջ 20:
- <sup>12</sup> J. Fridrikh, *Kratkaya Grammatika Khetskogo Yazika* (Համառոտ պատմութիւն իւթական լեզուի), IIL, Մոսկուա, 1952, էջ 57-58. նաեւ՝ A. A. Korolyow, "Khetto-Luwyskie Yazyki", *Yaziki Azii I Afriki* (Խեթա-լուվիական լեզուներ, Ասիոյ եւ Աֆրիկայի լեզուները), T. I, Nauka, Մոսկուա, 1976, էջ 19:
- <sup>13</sup> M. M. Gukhman, *Gotskiy Yazyk*, ILIYa, Մոսկուա, 1958, էջ 72:
- <sup>14</sup> H. Lewis, H. Pedersen, *Kratkaya Srawnitel'naya Grammatika Keltskikh Yazikov* (Խեթական լեզուների համառոտ համեմատական քերականութիւն), IIL, Մոսկուա, 1954, էջ 204:
- <sup>15</sup> W. W. Iwanow, W. N. Toporow, *Sanskrit*, Nauka, Մոսկուա, 1960, էջ 76-91. նաեւ՝ T. Ya. Elizarenkova, "Sanskrit", *Yaziki Mira (Indoariyskie Yaziki Drevnego I Srednego Periodov)* (Աշխարհի լեզուները, հին եւ միջին շրջանի հնդարիական լեզուները), Academia, Մոսկուա, 2004, էջ 39-41:

- <sup>16</sup> M. N. Peterson, *Ocherk Litovskogo Yazika* (Ակնարկ լիտուական լեզուի մասին), Մոսկովա, 1955, էջ 36-45:
- <sup>17</sup> W. S. Rastorgueva, "Drewnieiranskies Yaziki" (Հին իրանական լեզուները), *Yaziki Azii I Afriki*, T. II, Nauka, Մոսկովա, 1978, էջ 30-31:
- <sup>18</sup> Լատիներենում, պալոներենում եւ լիտուերենում անբունների ուղղական ու կոչականը ձեռնով չեն տարբերում:
- <sup>19</sup> A. Meillet, *Esquisse d'une Grammaire Comparée de l'Arménien Classique*, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1936, էջ 64. նաեւ՝ Աճառեան, *Լիակատար, Հտր. 3*, էջ 428. նաեւ՝ Ջահուկեան, *Հին Հայերենի Հոլովման...*, էջ 212-213. նաեւ՝ G.B. Djahukian, *Srawnitel'naya Grammatika Armyanskogo Yazika*, (Հայերեն լեզուի համեմատական քերականություն) Երեւան, ՀՄՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982, էջ 137: Այս գրքում Ջահուկեանը նկատում է, սակայն, որ «...այդ դրոյթն ուղղակի իմաստով պիտի հասկանալ միայն ժայնաորական հիմքերի մեծ մասի համար: Մնացեալ դէպքերում վերջաւորութեան գործառոյթն ամբողջութեամբ կամ մասնակիօրէն իր վրայ է վերցնում հերթագայութիւնը, կամ էլ հիմքի վերջնային բաղադրիչներին որեւէ մէկը հանդէս է գալիս որպէս բուն վերջաւորութիւն» (նոյն):
- <sup>20</sup> Բաց վանկի օրէնքի համաձայն պալոներենում հյգ.ի վերջաւորութեան -ս ընկել է, «իսկ օտ կապակցութիւնը, յայտնուելով բառավերջում, օրինաչափօրէն տուել է եւ» (A. N. Sawchenko, *Srawnitel'naya Grammatika Indoevropyevskikh Yazikov* (Հնդեւրոպական լեզուների համեմատական քերականություն), Մոսկովա, «Vysšaya škola», 1974, էջ 196):
- <sup>21</sup> Խթերենում -ւս վերջն առաջարկում է Ֆրիդրիխը (J. Fridrikh, *Kratkaya Grammatika Khetskogo Yazika* (Խթերեն լեզուի համառոտ պատմություն), IIL, Մոսկովա, 1952, էջ 59): Բսկ, Ա. Ն. Մաչչենկօն եւ Ա. Ա. Կորոլյովը առաջարկում են -us վերջը (Sawchenko, էջ 196 եւ Korolyov, էջ 19): Այս երեւոյթը խթական բեւեռագրերի տարընթերցման արդիւնք է, որովհետեւ դրանք տարբերակիչ նշաններ չունեն ինչ եւ ինչ համար. երկու հնչոյթն էլ ատայայտում են միեւնոյն ճ գրով (Գ. Ա. Ղափանցեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Հին Շրջան*, Երեւան, ՀՄՍՀ ԳԱՀ, 1961, էջ 161):
- <sup>22</sup> Այդ խմբին պատկանող որոշ բառերի յգն. սովորական չէ կամ էլ անկանոնութիւն է դրսեւորում (հմտ. *ասր* (=բուրդ), *թանձր*, *ծաղր*, *կարծր*, *մեղր*):
- <sup>23</sup> *Ռոտացիզմի* շփական բաղաձայնի (սովորաբար՝ ի կամ ի) անցումն է ի:
- <sup>24</sup> Djahukian, էջ 138:
- <sup>25</sup> Միլեն առաջարկել է \**om* եւ \**om* նախաձեւերը, երկրորդը, օր.՝ յուն. -*om* (κιν-*om* «շներ») վերջաւորութեան համար (A. Meye, *Vvedenie V Srawnitel'noe Izuchenie Indoevropyevskikh Yazikov* (Հնդեւրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրութեան ներածություն), GSEU, Մոսկովա-Լենինգրադ, 1938, էջ 305): Ըստ Էուրեան, Միլի տեսութեանն է հետեւել Ջահուկեան իր գիտական գործունեութեան վաղ շրջանում (Ջահուկեան, *Հին Հայերենի Հոլովման...*, էջ 223):
- <sup>26</sup> Նոյն. նաեւ՝ Djahukian, էջեր 139, 224:
- <sup>27</sup> Հին յունարենի օրինակն ըստ Օդրիի (J. Odri, *Indoevropyevskiy Yazik: Novoe V Zarubejnoj Lingvistike* (Հնդեւրոպական լեզուներության պատասխանատվան լեզուաբանության մեջ), *Vip. 21*, Մոսկովա, Փրոկրէս, 1988, էջ 50): -*om* վերջը



գրծի հնագոյն ձևէն է եւ հագուաղէպ հանդիպում է Հոմերոսի երկերում: Յունարէնի բարբառներում առաւել տարածուած տարբերակն է *-σόν*, որը միաժամանակ ունի տր.ի եւ բցո.ի իմաստ: Հնդ. «գործիական հոլովի վերջատւորութիւնների մասին հարցը»- ըստ Մէլէի, որոշակի դժուարութիւն է ներկայացնում եւ, - բաց է մնում» (Meillet, *Vvedenie*, էջ 304): Գրծի վերջատւորութիւնների բազմազանութիւնը ցեղակից լեզուներում լուրջ խոչընդոտ է միասնական նախաձեռնի վերականգնման համար (Sawchenko, էջ 204): Տարբերակում է \* *bhol* գրծի երկու ճիւղաւորում *-bhi*, որը, հին հնդ., հին յուն. եւ գրբ. բացի, ունեն նաեւ հին պրսկ. եւ աւեստ. (*-bis*. հմմտ. աւ. *bāzu-bis* «ձեռքերով») եւ *-bho*, որն ունեն գալլ. (*-bo*), մեսապ. (*-ba-s*) եւ լատ. (*-bus* - *mātribus* «մայրեր-ին/ից/-ու»):

- <sup>28</sup> Ջահուկեանը գրբ. յգն. ներգոյականի -ս վերջը «աթեմատիկ բաղաձայնաձայնորդայանգ հիմքերի դէպքում» սերուած է համարում հնդ. \* *-shg*, որը համաբանութեամբ տարածուել է նաեւ բնաւորների վրայ, ուստի եւ նրան վերագրում է *hyg*-ի -*shg* տարբեր ծագում (Ջահուկեան, *Հին Հայերէնի Հոլովման*, էջ 222-223): Ըստ Երեւոյթին, այս տեսակետը նա լեռագայում վերանայել է, որովհետեւ իր *Sravitel'naya Grammatika* (Համեմատական քերականութիւն) ներգոյական հոլով չի տարբերակում:

Ներգոյականի առնչութեամբ ուշագրաւ է Բենուէնիստի դիրքորոշումը: Նա մերժել է ներգոյականի որպէս ինքնուրոյն հոլովի գոյութիւնը նախահնդեւրոպականում՝ այն համարելով անուանական-հայցականի դրսեւորումներից մէկը եւ նրան տալով «անորոշ հոլով» անուանումը. վերջինը «հնդեւրոպական լեզուում ունեցել է չէզոք սեռի հիմքի հետ համընկնող ձեւ» (E. Benvenist, *Indoeuropeyskoe Imennoe Slovoobrazovanie* (Հնդեւրոպական անուանական բառակազմութիւն), III, Մոսկուա, 1955, էջ 128): Այս խնդրին չենք անդրադառնում, որովհետեւ մեր հարցի տեսանկիւնից սկզբունքային նշանակութիւն չունի:

- <sup>29</sup> Մէլէ, էջ 400:

- <sup>30</sup> Մեր համոզմամբ գրաբարում *ուն* պարզ ձայնաւոր չէր, այլ՝ երկբարբառակերպ: Այդ հարցին մենք անդրադարձել ենք «Երկբարբառային եւ Եռաբարբառային Կազմութիւնները Գրաբարում» առայժմ անտիպ յօդուածում (տպագրութեան է ընդունուել *Բազմալեզուն*):

- <sup>31</sup> Գ. Բ. Ջահուկեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Նախագրային Ժամանակաշրջան*, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱՀ, 1987:

- <sup>32</sup> Հայերիի Հիւբշման, «Հայերէնի Դիրքը Հնդեւրոպական Լեզուների Ծրջանակներում», *Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, ԵՀՀ, 2004, էջ 40, 224-225. նաեւ Meillet, *Esquisse...*, էջ 44. նաեւ Հոլգեր Պեդերսըն, *Հայերէն եւ Դրացի Լեզուները*, Վիեննա, Միխիթեան Տպ., 1907, էջ 106. նաեւ Հ. Աճառեան, *Հիպիատար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի*, Հտր. 6, Երեւան, 1971, էջ 514. նաեւ Է. Բ. Աղայեան, *Գրաբարի Քերականութիւն*, Հտր. 1, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱՀ, 1964, էջ 134-136. նաեւ Djahukian, էջ 27:

- <sup>33</sup> Պեդերսընը այս շարքին է դասում նաեւ *ի տուրնքենէ* (սեռ.-տր. *տուրնքեան*) ձեւը (Պեդերսըն, *Նպաստ մը...*, էջ 37):

- <sup>34</sup> Sawchenko, էջ 170-71: Չնայած որ դասական հնդեւրոպաբանութեան համաձայն հին հնդկերէնի հոլովական համակարգն ամենից լաւ է պահպանել նախալեզ-

ուի ձևերը, բայց եւ այնպէս, այն եւս որոշ փոփոխութիւններ կրել է: Այսպէս, Բարոուն ստեղծարարութեամբ «անկանոնութիւն» է համարու ալ, որ եզակիում բոլոր տեղերէն է ստե. հետ, իսկ յոգեակիում՝ տր.ի (Burrow, *Sanskrit*, III, 1976, էջ 225):

<sup>35</sup> Ջահուկեան, *Հին Հայերէնի Հոլովման*, էջ 223:

<sup>36</sup> Meillet, *Esquisse...*, էջ 72:

<sup>37</sup> Ջահուկեան, *Հին Հայերէնի Հոլովման*, ծնթ. 2:

<sup>38</sup> Djahukian, էջ 139:

<sup>39</sup> Meye, *Vvedenie*, էջ 235-236:

<sup>40</sup> Elizarenkova, Լոյս. Լաւէ՛ Burrow, Լոյս. Լաւէ՛ O. Semereni, *Vvedenie V Sravnitel'noe Yazikoznanie* (Համեմատական լեզուաբանութեան ներածութիւն), Մոսկուա, Փրոկրէտ, 1980, էջ 167-215:

<sup>41</sup> Rastorgueva, Լոյս:

<sup>42</sup> Th. V. Gamkrelidze, Vyach. Vs. Ivanov, *Indoeuropeyskiy Yazik I Indoewropeytsi* (Հնդեւրոպական լեզուն եւ հնդեւրոպացիներ), V. 1, Թբիլիսի, ITU, 1984, էջ 268-269:

<sup>43</sup> Լոյս, էջ 270:

<sup>44</sup> «Մտական-տրական-բացատրականի -ց բերորդ գիծը ընդհանուր ոչինչ չունի հնդեւրոպական միւս լեզուների նոյն հոլովների որեւէ մէկի ձևերի հետ» (Մէլէ, էջ 400):

<sup>45</sup> Գ. Բ. Ջահուկեան, *Հայերէնը եւ Հնդեւրոպական Հին Լեզուները*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱՀ, 1970, էջ 151-156:

<sup>46</sup> Fridrikh, էջ 61:

<sup>47</sup> Աճառեան, *Հրակատար Քերականութիւն...*, *Նոր.* 5, 1965, էջ 80-81:

<sup>48</sup> Պետերսըն, էջ 43:

#### THE ORIGIN OF ABLATIVE CASE ENDINGS IN OLD ARMENIAN (SUMMARY)

VARTAN PETROSSIAN  
d.hovhannisyant@president.am

Among *Krapar* (ancient Armenian) case endings only the origin of the declination endings of the Instrumental Case singular -բ, -ւ, -ւ (-b, -v, -u) and the Accusative Case plural -ս (-s) were not controversial: the prototype of the first is considered to be the Indo-European \*-bhi, and for the second \*-ns. Alongside the other case declination endings, the origin of the Ablative Case singular -է (-e) and the Ablative Case plural -ց (-ts) gave rise to dispute.

The author analyses this phenomenon through a typological comparison of a number of Indo-European languages and uses a systematic approach to argue that: a) the prototype of the Ablative Case declination ending -է (-e) is the Indo-European diphthong endings \*(-oi>jei of the Dative Case, b) the -ց (-ts) declination ending of the Ablative Case plural has developed from the Hittite plural forms in analogy with the Genitive-Dative (Ablative) Case -š ending, c) the prefix (with ի- (i-)) formation of the Ablative Case emerged during the independent development of the Armenian language in the phase of *Krapar* to differentiate it through its form from the Genitive-Dative.